

The Moral Philosophy of Abu Bakr Razi as a Life Guide for the Modern Individual

Emel Güvenç^{1,a,*}

¹Independent Researcher

*Corresponding author

Research Article

History:

Received: 22-01-2023

Accepted: 30-05-2023

Published: 15-06-2023

Pub Date Season: June

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Abu Bakr Razi, an important Islamic philosopher who produced thoughts on how to protect physical and mental health, expresses in his philosophical treatises on morality that there is a close connection between the psychological well-being and their moral competence of a person. According to him, for a person to be healthy both physically and mentally, it depends on not living in a pleasure-oriented way, keeping his/her emotions and thoughts under rational control, being able to critically examine oneself, and actively struggling with the deficiencies that distance them from a virtuous life. Indeed, if a person allows their desires, passions, and instincts to control their mind instead of keeping them under rational control, they will eventually be unable to prevent the recurrence of spiritual illnesses within themselves. This is where Razi's thoughts on healing the soul and developing moral character can be functionalized as a kind of moral prescription for achieving a virtuous and happy life. According to Razi, who consistently emphasizes the value of reason in all his thoughts on morality, a person can have a correct understanding of the meaning and purpose of existence by combining the power of reason and the power of will be gifted to him by God and can reach the knowledge of the basic principles of how he should continue his earthly life. This knowledge can help him cope with life's difficulties, overcome his fears/anxiety regarding his own mortality, and struggle with basic human weaknesses such as selfishness, stinginess, and greed, thereby leading to happiness both in this world and in the existential dimension after death. Although it is thought that the human weaknesses that Razi observed directly or indirectly during his lifetime played a decisive role in the emergence of these thoughts, in fact, it can be thought that the weaknesses in question are weaknesses that have always existed with the worldly existence of man and cannot be confined to a certain time or place. Therefore, it can be said that Razi's treatises, which he wrote for the improvement of morality and which can be defined as the examination of the soul from an Islamic perspective in a philosophical manner, contain thoughts that can guide today's modern individuals who seek a remedies in the face of sorrow, questions how to rectify their mistakes, strive to break free from the captivity of their passions, and desire to attain a happy life. Considering fundamental issues such as narcissism, self-indulgence, the alienation of death, dissatisfaction, consumerism, meaninglessness, aimlessness, alienation from existence and one's peers, loneliness, and the belief that everything can be controlled, which have a significant impact on individuals' mental and physical health in our time, it appears essential to benefit from Razi's philosophical views that have transcended ages and shaped under the shadow of sacred values for the happiness of the modern individual. In this regard, this article examines Razi's thoughts that question how the individuals can be healed both materially and spiritually, and touch upon various themes such as liberation from sorrow, abandoning mistakes, coping with human weaknesses, not marginalizing death, approaching existence from a perspective of surrender, and thus achieving spiritual healing, which can guide modern individuals in their vital struggles. The main purpose of the article is to discuss the potential contributions of approaching the issues shaped by the dominant paradigm of the era in which the modern individuals find themselves from the perspective of Razi's thoughts on the improvement of morality and the possible benefits it can provide to the individuals. The importance of this study stems from the attempt to analyze Razi's spirituality-oriented philosophical thoughts in relation to the existential dilemmas of the modern individual who has become estranged from the sacred, drifted away from the notion that existence serves a purpose, and identified happiness with materiality. In the article, it has been concluded that Razi's philosophical thoughts on morality, which place the Transcendent One at the center of his philosophy and advocate for acting in accordance with the guidance of the mind, are valuable thoughts based on rational ways that can guide the modern individual. It was thought that the guidance in question would be particularly effective in the following matters: (i) Understanding the value of others' existence and guidance, (ii) coping with anxiety/fear of death (iii), taking protective measures against mental disorders seen as symptoms of modernity, (iv) developing alternative solution proposals for finding the lost spiritual tranquility, (v) liberating oneself from pain and sorrow, which are indispensable aspects of worldly life, (vi) keeping passions and sensual desires under control, and (vii) trusting and surrendering to God in times of desperation.

Keywords: Islamic Moral Philosophy, Abu Bakr al-Razi, Spiritual Medicine, Improvement of Moral, Modern Individual

Modern Birey İçin Bir Yaşam Rehberi Olarak Ebu Bekir Râzî'nin Ahlak Felsefesi

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş: 22-01-2023

Kabul: 30-05-2023

Yayın Tarihi: 15-06-2023

Yayın Sezonu: Haziran

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Emel Güvenç).

ÖZ

İnsanın bedensel ve ruhsal sağlığının nasıl korunabileceği üzerine düşünce üreten önemli İslâm filozoflarından olan Ebu Bekir Râzî, ahlaka ilişkin yazdığı felsefi risalelerinde insanın psikolojik iyi oluş haliyle, ahlakî yetkinliği arasında yakın bir bağlantı olduğunu ifade eder. Ona göre insanın hem bedenen hem de ruhen sağlıklı olabilmesi; haz odaklı yaşamamasına, duygularını ve düşüncelerini rasyonel yollarla kontrol altında tutmasına, kendisine eleştirel bir gözle bakabilmesine ve kendisini erdemli bir yaşamdan uzaklaştıran noksanlıklarıyla mücadele halinde olmasına bağlıdır. Nitekim insan, iyiyi ve doğruyu görmesini engelleyen arzularını, tutkularını, içgüdülerini aklıyla kontrol altında tutmak yerine, aklını onların kontrolüne bırakırsa zamanla kendisinde manevi hastalıkların nüksetmesine engel olamaz. İşte tam da burada Râzî'nin ahlakın iyileştirilmesine ilişkin düşünceleri, erdemli ve mutlu yaşama nasıl ulaşılabileceğine ilişkin bir tür ahlak reçetesi olarak işlevselleştirilebilir. Ahlaka ilişkin düşüncelerinin tamamında aklın değeri üzerinde ısrarla duran Râzî'ye göre insan, Tanrı tarafından kendisine armağan edilen akıl kudreti ile irade kudretini birleştirerek varoluşun anlamına, amacına ilişkin doğru bir kavrayışa sahip olabilir ve dünyasal yaşamı nasıl sürdürmesi gerektiğine ilişkin temel prensiplerin bilgisine ulaşabilir. Bu bilgi onun yaşamsal zorluklarla başa çıkmasına, kendi sonluluğuna ilişkin beslediği korkularını, kaygılarını alt etmesine, bencillik, cimrilik, aç gözlülük gibi temel insanî zaafarla mücadele ederek hem bu dünyada hem de ölümden sonraki varoluşsal boyutta mutluluğa ulaşmasına aracılık edebilir. Râzî'nin, bu düşüncelerinin ortaya çıkmasında, yaşadığı dönemde doğrudan ya da dolaylı olarak gözlemlediği insanî zaafaların belirleyici rol oynadığı düşünülse de aslında söz konusu zaafaların insanın dünyasal var oluşuyla birlikte hep olagelmiş, belli bir zamana ya da mekâna hasredilemeyecek zaafalar olduğu düşünülebilir. O nedenle Râzî'nin ahlakın iyileştirilmesine yönelik kaleme aldığı ve *ruhun İslâmî bir perspektiften felsefi olarak incelenmesi* şeklinde tanımlanabilecek olan risalelerinin, üzüntüler karşısında çare arayan, hatalarını nasıl düzeltebileceğini sorgulayan, tutkularının esaretinden özgürleşmeyi ve böylelikle mutlu bir hayata ulaşmayı arzulayan günümüzün modern bireylerine rehberlik edebilecek düşünceleri ihtiva ettiği söylenebilir. Nitekim çağımızda görülen; narsizm, konfor düşkünlüğü, ölümün ötekileştirilmesi, doyumsuzca isteme arzusu, tüketim çılgınlığı, anlamsızlık, amaçsızlık, varlığa ve türdeşlerine yabancılaşma, yalnızlaşma, her şeyin kontrol edilebileceği inancıyla hareket etme gibi bireyi etkisi altına alan temel sorunsallar göz önünde bulundurulduğunda Râzî'nin çağlar ötesinden günümüze uzanan ve kutsal değerlerin gölgesinde şekillenmiş olan felsefi görüşlerinden istifade etmek modern bireyin saadeti için elzem görünmektedir. Bu doğrultuda makalemizde; bireyin madden ve manen nasıl sağaltılabileceğini sorgulayan ve bu sorgulama neticesinde *usa* uygun çözüm önerileriyle insan hayatına dokunan Râzî'nin; üzüntülerden kurtulma, hatalardan vazgeçme, insanî zaafarla başa çıkma, ölümü ötekileştirmeme, teslimiyetçi bir perspektiften varlığa yaklaşma ve böylelikle manevi olarak iyileşme gibi temalar ekseninde gelişen düşünceleri, bireyin yaşamsal sıkıntılılarıyla bağlantılı olarak incelenmiştir. Bu doğrultuda modern bireyin içinde bulunduğu çağın hâkim paradigmasıyla şekillenen sorunsallara Râzî'nin ahlakın iyileştirilmesine ilişkin düşünceleri doğrultusunda yaklaşmanın, bireye sağlayacağı olası katkıları tartışmak makalenin temel amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmanın önemi; kutsala yabancılaşan, varoluşun bir amaca hizmet ettiği düşüncesinden uzaklaşan ve mutluluğu maddi olanla özdeşleştiren modern bireyin varoluşsal açmazlarıyla ilişkili olarak Râzî'nin maneviyat eksenli felsefi düşüncelerini çözümleme girişiminden kaynaklanmaktadır. Makalede, Aşkın Olan'ı felsefesinin merkezine koyan ve aklın yol göstericiliğiyle hareket etmeyi salık veren Râzî'nin ahlaka ilişkin felsefi düşüncelerinin modern bireye; (i) başkalarının varlığının ve rehberliğinin değerini anlama; (ii) ölüm kaygısıyla/korkusuyla başa çıkabilme; (iii) modernitenin semptomları olarak görülen ruhsal rahatsızlıklara karşı koruyucu önlemler alabilme; (iv) kaybedilen manevi huzurun nasıl bulunabileceğine ilişkin alternatif çözüm önerileri sunma; (v) dünyasal yaşamın olmazsa olmazı olan acılardan, üzüntülerden kurtulma; (vi) tutkuları, nefsanî arzuları kontrol altında tutma; (vii) gücünün yetmediği durumlarda teslimiyet gösterme / tevekkül etme gibi hususlarda yaşam rehberliği yapabilecek, rasyonel yollarla temellendirilmiş değerli düşünceler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Ahlak Felsefesi, Ebu Bekir Râzî, Ruhanî Tıp, Ahlakın İyileştirilmesi, Modern Birey

Giriş

Düşünce tarihinde iz bırakan ve çok yönlü bir filozof¹ olarak anılan Ebû Bekir er-Razî (ö. 313/925), İslâm felsefesinde akli merkeze alan felsefi hayat tarzı üzerine önemli tespitlerde bulunan öncü isimlerdendir.² Tabip filozof Râzî'nin felsefeye katkısı, tıba kıyasla daha az değildir. Platonik, Stoacı ve Epikürosçu felsefeden etkilenen Râzî, temel ahlakî meselelerde Sokrates'in izinden gider. Tüm bu Antik Çağ filozofları için, felsefenin temel sorunsalı insanın mutluluğa nasıl ulaşacağı üzerinedir. Nitekim Sokrates'in Atina yurttaşlarıyla kurduğu diyaloglar, Epiküros'un dostlarıyla yürüttüğü zihinsel egzersizler, Stoik filozofların temsilciliğini yaptığı felsefi söylemler hep bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu doğrultuda Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi rasyonel ahlak anlayışını savunan filozoflarla aynı paydada buluşan Râzî³ felsefeyi, ruhun bakımı için kullanılan ve pratik değere sahip olan bir disiplin olarak görür. Dolayısıyla Râzî için felsefenin, insanın önce kendisini sonra varlığı anlamlandırabilmesinin alternatif yollarını gösteren ve mutluluğa ulaşılması için erdem eksenli yaşamın gerekliliğine vurgu yapan bir tür yaşama sanatı olduğu söylenebilir.⁴ Bu doğrultuda o, içinde bulunduğu dönemin ahlak felsefesi alanındaki temel problemlerini çok kapsamlı olarak ele alması da hatalardan kurtulma, hazların esiri olmama, üzüntülerle başa çıkma gibi temel konularda modern bireye rehberlik edebileceğini düşündüğümüz değerli fikirler üretmiştir.⁵

Râzî'nin yaşadığı dönemde olduğu gibi bugünün dünyasında da, mutluluğa nasıl ulaşılacağı ekseninde yukarıda işaret edilen temel insanî sorunsallar güncelliğini korumaktadır. Nitekim içinde bulunduğumuz çağda bireyin ruhsal gelişimiyle 20. yüzyıldaki teknolojik ilerlemeler arasında büyük bir orantısızlık olduğu aşikârdır. İnsana maddi ve manevi olarak mutluluk vadeden modern Batı düşüncesi bireyin, ahlakî gelişimini rasyonel ve anlamlı biçimde, doğaüstü olana hiç başvurmadan gerçekleştirebileceği inancıyla şekillenmiştir. Bu bağlamda birey merkezli bir hakikat anlayışının bayraktarlığını yapan modernite, insanın tüketim endeksli yaşantısında ruhsal doyumsuzluğundan doğan manevi açlığa çare olamamıştır. Hâl böyle olunca modern bireyin varoluşsal sorunsallarına Râzî'nin felsefi düşüncelerinden esin alarak yaklaşmanın, fitratına uygun huzurlu bir yaşama nasıl ulaşabileceği hususunda insana rehberlik edeceği düşünülebilir.

Râzî'ye göre Tanrı, insanın âdil ve hikmet sahibi olmasını diler. Fakat insan için nefsânî arzular yoldan çıkarıcı bir işleve sahiptir. Bu arzular insanın dünyevî hazlara yönelmesine aracılık eder. Hâlbuki akıl, insanın ruhsal açıdan doyum sağlayabileceği manevi hazların ancak dünyasal hazlarda aşırıya gitmemekle tecrübe edilebileceğini salık verir. Bu nedenle insan kötü arzuların yani hevânın kendisini yönlendirmesine izin vermeyerek akla uygun eylemlerde bulunmalıdır. Çünkü tüm kötü alışkanlıkların kaynağı olan ve akli yolundan saptıran hevâdır.⁶ *Eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî* adlı eserinde aklın önemi ve hevânın yerilmesi üzerinde duran Râzî, hevâyı, *arzu ve ihtirasların kaynağı olan insan doğası* olarak içeriklendirir.⁷ Dolayısıyla Râzî'nin söz konusu eserinin akıl-hevâ kutuplaşmasına dayandığı söylenebilir. Bu bağlamda akli, hevânın karşısına koyan Râzî, aklın nefsânî arzularından kaynaklanan kötülükleri engelleme fonksiyonuna işaret eder.⁸ Ona göre insan, Tanrı tarafından kendisine verilen akıl kudreti ile irade kudretini birleştirerek eşyanın hakikatini anlayabilecek, doğru eylemlerde bulunabilecektir ve bunu gerçekleştirme sürecinde felsefenin yardımına ihtiyaç duyacaktır.⁹

Râzî'nin ahlak ile ruh sağlığını ilişkilendirdiği düşünceleri Helenistik terapötik argümanlarla ve spiritüel tıp geleneğiyle uyum halindedir. Onun asıl amacı belirli bir konudaki yanlış inançları değiştirmekten ziyade herhangi bir ruhanî hastalığın iyileşmesini sağlayacak temel ilkeleri belirlemektir. Bu doğrultuda felsefe ile tıbbi birlikte ele alan ve bunları İslâm ahlakı ile harmanlayan Râzî¹⁰, şehvî tutkuları, akli kanıtlarla kontrol altına almayı hedefleyen felsefi/ahlakî/psikolojik bir disiplin olarak ruhanî tıp düşüncesini geliştirmiştir.¹¹ Ruhanî tıp, insan için aslında bir nevi kendi kendine yardım etme kılavuzudur. Bu doğrultuda Râzî, düşüncelerini daha kabul edilebilir kılmak için ahlakî ilkelerin uygulamalarını gösteren akılda kalıcı hikâyeler aktarır ve hatta bazı şiirlerden alıntılar yapar. Amacı, genel anlamda bir tür manevi tıp geliştirmek ve rasyonel akıl yürütmenin ne kadar önemli olduğunu göstererek kişiyi felsefi düşünmeye teşvik etmektir.¹² Tutkunun zevkli çekiciliğini, yalnızca aklın öngörebileceği ve yargılayabileceği uzun vadeli kötü sonuçlarıyla karşılaştıran Râzî'ye göre sadece erdemli filozof, tutkularını dizginlemede gerçekten başarılı olabilir.¹³

¹ Mahmut Kaya, "Ünlü Hekim-Filozof Ebû Bekir Er-Razî ve Hekimlik Ahlakı ile İlgili Bir Risalesi", *Felsefe Arkivi* / 26 (2013), 230.

² İlhan Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989), 158.

³ Müfit Selim Saruhan, "İslam Düşüncesinde Ahlak İlmi", *Eskiye Dergisi* / 28 (2014), 55.

⁴ Emel Güvenç, *Manevi Danışmanlığın Felsefi Temelleri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 229.

⁵ Hasan Hüseyin Bircan, "Ahlak: Mutluluk ve Erdem", *İslam Felsefesi -Tarih ve Problemler-*, ed. Cüneyt Kara (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 672.

⁶ Hüseyin Karaman, "Ebu Bekir er-Râzî: İlahînin Gölgesinde Bir Filozof", *İslam Felsefesi -Tarih ve Problemler-*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 128.

⁷ Mustafa Çağrı, "Hevâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/24.

⁸ Hüseyin Karaman, "Ebu Bekir er-Râzî'nin Mülhidliği Bir Gerçeklik mi, Yoksa Tarihsel Bir Yanılgı mı?", *Ekev Akademi Dergisi* 6/11 (2002), 119.

⁹ Turgut Akyüz, *Ebubekir Zekeriyya er-Râzî'nin Felsefi Görüşleri* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 211.

¹⁰ Hüseyin Karaman, "Bir Biyografi Denemesi: Ebu Bekir er-Râzî", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004), 102.

¹¹ Tuğba Günel, *Kelâm'da Nefs Fenomenolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 278.

¹² Therese Anne Druart, "The Ethics of al-Razi", *Medieval Philosophy and Theology* / 6 (1997), 59.

¹³ Druart, "The Ethics of al-Razi", 60.

Râzî'nin felsefesinde aklın, tutkuların kontrolüne girmesi tedavi gerektiren manevi bir hastalık durumu olarak değerlendirilir.¹⁴ Onun söz konusu manevi hastalıkların tedavisine ve dolayısıyla ahlakın iyileştirilmesine yönelik geliştirdiği felsefi düşünceler doğal olarak içinde bulunduğu çağdaki ahlakî yozlaşmadan neş'et etmiştir. Ancak temelinde insanın tutkularına boyun eğmesinden ve kendi özüne yabancılaşmasından kaynaklanan bu ahlakî bozulmuş hali günümüzde de zamansal ve mekânsal sınırlamaları aşarak hâlâ güncelliğini korumaktadır. Nitekim yaşadığımız çağda modernitenin semptomları olarak ortaya çıkan ve koşulların değişimiyle türeyen yeni hastalıklarda, nevroz hallerinde; tüketim çılgınlığının, yabancılaşmanın, başkasını cehennem olarak yorumlayan bireyci bakış açısının, başarı bağımlılığının etkisi yadsınamayacak derecede büyüktür.¹⁵ O nedenle Râzî'nin ahlaka ilişkin düşüncelerinin sadece kendi çağdaşlarına rehberlik etmekle kalmayıp bugünün modern bireyleri için de yol gösterici olma işlevini sürdürdüğü söylenebilir.

Râzî'nin ahlak felsefesinin günümüz insanına rehberlik edici bir yaşam felsefesi olarak sunulduğu bu çalışmanın özgünlüğü, onun çağlar ötesinden bugüne uzanan düşüncelerinin modern bireyin ruhsal sağaltımına ve manevi tekâmülüne ne tür katkılar sağlayabileceğinin tartışılmasından kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda makalede ilkin Râzî'nin düşünceleri ekseninde modern bireyin kendilik sevgisine ve tüketmeye endekli yaşam tarzına eleştirel açıdan yaklaşmıştır. İkinci olarak üzüntülerden nasıl kurtulunabileceği sorgulanmış ve bu bağlamda başkalarının değeri üzerinde durulmuştur. Sonrasında Râzî'nin ölüm üzerine düşünceleri modern bireyin ölüm korkusuyla / kaygısıyla karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve son olarak onun haz ve elem üzerine düşünceleri yine modern bireyin ayartıcı dürtüleri ve onlarla nasıl başa çıkılabileceği ekseninde değerlendirilmiştir. Râzî'nin ahlak felsefesine ilişkin görüşlerinin modern bireye rehberlik edici pozisyonuyla ele alındığı bu makalede yerli ve yabancı kaynaklardan faydalanılmış ve söz konusu kaynakların tamamına felsefi perspektiften yaklaşmıştır.

1. Modern Bireyin Kendilik Sevgisi ve Doyumuzluğu Üzerine

Modern bireyin maddi-manevi problemlerinin, kendisini dünyanın merkezinde görmesinden, konfor alanından çıkmak istememesinden, ürettiğinin nesnesi olmasından, bireysel iyiliği ortak iyiliğe öncelimesinden ve kutsala yabancılaşmasından kaynaklandığı söylenebilir. Burada *kendisini dünyanın merkezinde görme* ve *bireysel iyiliği ortak iyiliğe öncelime* kavramsallaştırmalarıyla vurgulanmaya çalışılan; modern bireyin narsistik eğilimlerinin yönergesiyle hareket etmeye meyilli olduğu düşüncesidir. Kendilik sevgisi hususunda itidalli davranamayan ve bencil dürtüleriyle hareket eden birey, türdeşlerine ve dolayısıyla sosyal çevresine kendi çıkarları doğrultusunda değer atfettiği için ruhsal huzura ulaşma olasılığını zayıflatır. Nitekim bireysel mutluluğa ancak bireyin topluluktan ayrı düşünülmediği bütüncül bir bakış açısıyla ulaşılabileceği inancıyla şekillenen Antik Çağ felsefelerinde de insanın gerçek ve kalıcı mutluluğa ulaşması ancak ötekinin mutluluğuyla bağlantılıdır.

Râzî'nin ahlak felsefesinde insanın kendine ilişkin itidalsiz sevgisinin, onun iyiliklerini olduğundan fazla, kötülüklerini ise olduğundan daha az görmesine/göstermesine aracılık ettiği vurgulanır. Bir nevi kendini beğenmişlik düzeyinde tecrübe edilen kendilik sevgisinin, insanın kendisi üzerine objektif düşünebilme özelliğine zarar verdiği ima edilir. Kendisine ilişkin algılarında gerçekçi olamayan insan, Râzî'ye göre faziletlerine olduklarından daha fazla değer atfetmeye ve bu doğrultuda daha fazla övgü talep etmeye meyyaldır. Bu durumdaki insan kendini beğenmişliğin erdemsizliğiyle ilişkilendirilebilir bir pozisyondadır.

Râzî, ahlakın nasıl iyileştirilebileceğini tartıştığı risalesinde kendini beğenmişliğin insanın gelişimini durağanlaştıracağını belirtir. Bu sorunsal, bireyin, *varoluş* boyutunu görmezden gelmesi ve böylelikle kendi potansiyeline yabancılaşması şeklinde de ifade edilebilir. Nitekim varoluş imkânlarının tamamını gerçekleştirdiğine inanan insan, *olmakta olma* boyutunu askıya alır. Bu bağlamda Râzî -bugünün sekülerleşmiş bireyine örnek olacak şekilde- kendini beğenmişliğin kısırcından kurtulmak isteyen kimseye, kendilik bilgisini geliştirmesini ve diğerlerinin kendisi üzerine görüşlerini dikkate almakla birlikte bunları tek ölçüt olarak kabul etmemesini telkin eder. Hatta kendisinden daha aşağı pozisyondaki kişilerle kendisini kıyas ederek kendine has özelliklere olduğundan daha fazla değer atfetmemesi gerektiğini ima eder. Bu şekilde davranan kimse kendisine bilinçli bir alçakgönüllülükle yaklaşabilecek ve manevi açıdan ilerleme kaydedebilecektir. Fakat bu alçakgönüllülüğün rasyonel temellere dayanması oldukça önemlidir. Çünkü Râzî, kendini türdeşlerinden üstün görmemesi gerektiği hususunda insana bir tür ahlak reçetesi sunarken aynı zamanda onun kendisini diğerlerinden daha alçak görmemesi gerektiğini de belirtir.¹⁶ Râzî'ye göre ahlakın düzeltilmesi noktasında en fazla ihtiyaç duyulan şey nefsanî arzuları kontrol altında tutmaktır. Bu doğrultuda insanın sergilediği kendini beğenmişlikten kurtulma çabası aklın yönergeleriyle nefsanî arzuları kontrol altına alma yolunda atılmış önemli bir adım olarak görülebilir.

Günümüzde var olan tüketim kültürü, bireyin, narsist yönelimlerini ve haz odaklı yaşamını olumlamaktadır. "Modern, bireyci tüketim kalıpları diğerkâmlığı, paylaşmayı ve kanaatkârlık gibi değerleri büsbütün yok etmese de bir şekilde

¹⁴ Bircan, "Ahlak: Mutluluk ve Erdem", 672.

¹⁵ Gözde Aynur Mirza, *Yeni Dinselleşme Eğilimleri ve Maneviyat Arayışları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2018), 15.

¹⁶ Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", çev. Mahmut Kaya, *Felsefe Risaleleri*, ed. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 124.

dönüştürmektedir.”¹⁷ Modern bireyin ahlakî zaaflarından biri olarak değerlendirilebilecek olan doyumsuzca, tüketim endekslili yaşama hali Râzî'nin ahlak felsefesinde üzerinde durduğu *aç gözlülük* sorunsalı üzerinden tartışılabilir. Ona göre, şehvî nefsin güçlü olması ve *akıl körlüğü* olarak ifade edilebilecek olan *hayâsızlık*, *aç gözlülüğü* ortaya çıkaran temel etmenlerdendir. Açgözlülük ve gerektiğinden fazla, arzuyla yemek yeme hali eş deyişle *oburluk*, sonuçları düşünüldüğünde insana acı veren, zarar getiren itidalsiz eylemler kategorisinde değerlendirilebilir. Râzî'ye göre bu tür zararlı eğilimler sindirim bozukluğuna ve dolayısıyla kötü hastalıklara neden olurken aynı zamanda insanın türdeşleri arasındaki pozisyonunu da olumsuz etkiler; toplum içerisindeki mevcut imajını zedeler. Görüldüğü üzere Râzî, açgözlülüğü ve oburluğu sadece fizyolojik zararlarıyla ele almamış aynı zamanda bu tür zaafaların ahlakî bir boyutu olduğunu da belirtmiştir ve söz konusu zaafaların kişinin, bulunduğu sosyal çevre tarafından aşağılanmasına vesile olabileceğini ifade ederek toplum faktörünü de bireyle ilişkisinde önemli bir yere koymuştur. Bu durum, birey merkezli modern düşünme tarzlarıyla uyumsuz bir akıl yürütme biçimine tekabül etse de insanın yapıp etmelerinde toplumsal değerlerin, kişisel çıkarların önünde tutulması gerektiğine ilişkin bir imâyı içerir.¹⁸

Modernizmin ortaya çıkardığı anlam kaybıyla ve değer yitimiyle ontolojik bir güvensizlik hali yaşayan birey bol paraya ve çokça zamana sahip olsa da ürettiği sahte değerlerle büyük bir boşluğa düşmüş gibidir.¹⁹ Çağdaş metafizikçi R. Guénon, modern bireyin tüm teknolojik gelişmelere rağmen eskisinden daha mutlu olmadığını dillendirir. Ona göre bu çağın insanı suni ihtiyaçlar karşısında edilgenleşmiştir; eksikliğini hissettiği, temel ihtiyaçlarımışçasına elde etmeyi arzuladığı ve ulaşamadığında acı çektiği birçok gereksinimin zaruri ihtiyaç kategorisinde değerlendirilemeyeceği gerçeğine karşı körleşmiştir.²⁰ Râzî'nin ahlaka ilişkin risalelerinde, modern bireyin suni ihtiyaçlar karşısında edilgenleşme durumu, nefsin tuzakları kategorisinde değerlendirilebilir. Bu doğrultuda Râzî'nin ahlakın iyileştirilmesine yönelik felsefi düşüncelerinin, söz konusu sorunlu durumun daha gerçekleşmeden önlenmesini sağlayabilecek çeşitli öneriler içerdiği söylenebilir.²¹ Ona göre insanın daha yüksek yaşam standartlarını elde etmesi her zaman tehlikeli olmasa da en iyisi yine de mevcut yaşam standartlarının yeni gelir düzeyine göre değiştirilmemesidir. Zira maddi yükselişin ardından bir çöküşün gerçekleşme olasılığı her zaman vardır. Ayrıca daha konforlu yeni bir hayata geçilse dahi yeme-içme-giyinme gibi hususlarda beden alışılageldiği durumlarda köklü değişikliklerin yapılması israfın artmasına neden olabilir. Sonrasında eğer bu yeni varlıklı yaşam tarzından çeşitli olumsuz gelişmeler sonucu ayrılmak zorunda kalınırsa o zaman da insanın nefsi kaybettiği o eski konforlu yaşam tarzını arzular ve acı çeker.²² Bu bağlamda Râzî şöyle söyler: “Nefsânî arzular aklın felaketidir ve akli bulandırır, yolundan, amaç ve istikametinden saptırır, akıllı birinin kendi yolunu bulmasını ve işlerini düzene koymasını engeller. Öyleyse biz, emir ve yasaklara uymak üzere nefsânî arzularımızı eğitip kontrol altına almalıyız.”²³

Yukarıda anlatılageldiği üzere Râzî, kendi çağdaşlarına olduğu gibi bugünün modern bireylerine de nefsanî arzuların kontrol altına alınmasını salık veren ahlakî bir eğitimin ne kadar gerekli olduğunu düşündürür. Ancak nefsanî arzuların sınırlandırılmasının gerekliliğinin buharlaştığı, anlamsızlaştığı, simülasyonların gerçekliğin yerini aldığı, ahlakî rölativizmin, bireyselciliğin öznellik vurgusunun zirve yaptığı, nesnel ahlakî ölçütlerin varlık imkânının ortadan kalktığı ve böylelikle etik göreceliliğin hâkimiyet kurduğu günümüz dünyasında birey, nefsanî arzularını kontrol etmek bir yana bu kontrol talebini dahi tamamen anlamsız bulmaktadır.²⁴ Bu bağlamda her bireyin kendine has ahlakî ölçütler belirlemesi ve *ben yaptım oldu felsefesince* hareket etmesi olağanlaşır. Bu noktada insanı, toplumun bir parçası, Tanrı'nın kulu ve bir *ahlak kişisi/ahlak varlığı* olarak değerlendiren Râzî'yi, *modern bireye ne söylüyor* sorusu ekseninde yeniden okumak insan için ufuk açıcı olabilir.

Râzî, modern seküler zihniyetin aksine dünyasal açıdan refah içinde yaşayan insanların zenginlikleri ölçüsünde huzur buldukları anlayışının bir yanılsamadan ibaret olduğunu belirtir. Çünkü bu türden dünyasal menfaatler ve zenginlikler zamanla sıradanlaşır ve dolayısıyla alışkanlık haline gelir. Öyleyse hiç tatmayanın ilk defa tecrübe ettiği dünyasal bir nimetteki haz düzeyinin sürekli o nimeti tadan bir insanın tecrübe ettiği haz düzeyiyle ilişkilendirilemeyecek derecede farklı olacağı söylenebilir.²⁵ Râzî'nin düşüncesini biraz daha açıklamak için şöyle bir akıl yürütme yapmak akla uygundur: Temel ihtiyaçlarını karşılamada yetersizlik içinde olan birisini sık sık tecrübe ettiği yoğun açlık durumlarında enfes bir sofrayla baş başa bıraksanız ve dilediğince yiyebileceğini söyleseniz bu insanın tecrübe ettiği hazzın; sürekli bu tür sofralarla hem dem olan, varsılığa alışmış bir insanın hissedeceği hazla kıyas götürmez derecede farklı olacağı aşikârdır. Bu bağlamda hazzı tecrübeye alışkanlık kazanmış kimsenin durumuyla diğerinin hissettiği yoğun zevk durumu kıyaslandığında aslında hazza alışmanın büyük bir yoksunluk olduğu söylenebilir. Bu noktada insanın hırsla bulaşmaması yani kendini sınırlandırması, elde ettikleriyle yetinmesi onun için bir erdem olarak görülebilir. Nitekim Akyol'a göre;

¹⁷ Ümit Öztürk, “Narsistik ve Hacı Tüketim Kalıplarıyla Gelen Huzursuzluk ve Diğerkâmlığın Yitimi Üzerine”, *European Journal of Educational & Social Sciences* 5/2 (2020), 127.

¹⁸ Râzî, “Ahlakın İyileştirilmesi”, 154.

¹⁹ Celal Türer, “Ahlak Bunalımının Nedenleri”, *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları*, ed. Hüseyin Sarioğlu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 19.

²⁰ René Guénon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 163.

²¹ Bu konuda bk. Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Razi, *Felsefe Risaleleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016).

²² Râzî, “Ahlakın İyileştirilmesi”, 186.

²³ Râzî, “Ahlakın İyileştirilmesi”, 86.

²⁴ Türer, “Ahlak Bunalımının Nedenleri”, 22.

²⁵ Râzî, “Ahlakın İyileştirilmesi”, 134.

Râzî'nin ideal hayat anlayışında maddi unsurların, bugün modern dünyada yadsınamaz şekilde gerçekliğini sürdüren tüketim kültüründen çok farklı olarak, insanın varlığına kattığı anlam ölçüsünde değerli bulunduğu söylenebilir.²⁶

Râzî'ye göre kazanılan miktar ile harcanan miktar arasında yani gelire gider arasında bir denge olmalıdır; başka bir deyişle harcanan miktar kazanılan miktardan az olmalıdır. Bununla birlikte kazancın fazlası zor zamanlar için biriktirilmelidir.²⁷ Yalnız bu hususta da insan aşırı uçlara gitmekten sakınmalıdır. Biriktirme arzusu onu cimriliğe; harcama isteği de onu müsrifçe harcama yapmaya götürmemelidir. Ayrıca insanın kazançları noktasında gelir gider dengesini gözetmesi yetiştirdiği çevrenin ve bulunduğu konumun etkisi altındadır. Bu hususta insan, bulunduğu sosyal çevreyi de göz önünde bulundurarak harcamalarını yönetmelidir.²⁸

Yukarıdaki bağlamla ilişkili olarak modern bireyin yaşantısında maddi olanla manevi olan, isteklerle imkânlar, hayallerle sınırlılıklar arasında dengenin sağlanmasının hem bireysel hem de toplumsal saadet açısından gerekli olduğu söylenebilir. Bu gereklilik yerine getirilmediğinde eş deyişle bireyin hayatında söz konusu denge sağlanmadığında "tüketim ideolojisi eksiklik sınırları üretmek insanın hayatında gedikler açmaya ve kişiler arasında birtakım kıskançlıklar üretmeye devam edecektir."²⁹

2. Bireyin Üzüntülerle Nasıl Başa Çıkabileceği Üzerine

Ebu Bekir Râzî'nin *et-Tıbbür-Ruhânî* adlı eserinin hem kavramsal hem de içerik açısından ilk ve özgün bir ruh sağlığı kitabı olduğu düşünülür. Söz konusu eserde Râzî, ahlakı, dinden ziyade bir felsefe konusu olarak ele alır.³⁰ Kişilik ve karakter bozuklukları üzerinde duran Râzî, bunların nasıl tedavi edileceğini çözümlemeye girişir ve bu girişiminin tamamında ruhsal hastalıkların ahlakî sebeplere dayandığı zemininden hareket eder.³¹

Eleştirel düşünebilen, dinî olanı dışarıda bırakmayan ama aynı zamanda aklın gücüne güvenme cesareti ve kabiliyetine sahip³² olan Râzî, nefsin ahlakî hastalıklarını veya kötü huylarını tedavi edebilmek için, önce kapsamlı bir incelemeyle bunların sebeplerinin tespit edilmesi gerektiğini daha sonraysa söz konusu sebeplerin uygun yollarla ortadan kaldırılmasının akla uygun olduğunu dillendirir.³³ Râzî'ye göre ruhun iyileşmesi insanın ahlakî varoluşuyla doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda Râzî'nin üzüntüden kurtulma yollarına ilişkin düşünceleri, insanın manevi boyutunu referans noktası olarak ele alır. Benzer şekilde bir diğer İslâm filozofu Ya'küb b. İshak el-Kindî de nefsin isteklerinin ahlakî yetkinleşmenin önüne set çekeceğini *Üzüntüden Kurtulma Yolları*³⁴ adlı risalesinde dile getirmiştir. Bu doğrultuda Râzî ve Kindî gibi İslâm filozoflarının ahlakı, *rûhânî bir tababet* olarak değerlendirdikleri söylenebilir.³⁵

Râzî'ye göre üzüntüler akli ve dolayısıyla düşünceleri bulandırır; hem ruha hem de bedene acı verir. Öyleyse akla uygun olan, üzüntülerden kurtulmanın çarelerini araştırmaktır. Şayet söz konusu üzüntülerden tam olarak kurtulunamıyorsa o zaman onların kişiye verdiği zararı azaltmanın yollarını aramak gerekir. Bu bağlamda ilkin üzüntü meydana gelmeden önce tedbir alınması ve söz konusu üzüntülü durumu en az zayıfla atlama için çaba sarf edilmesi uygun düşer. Sonrasındaysa üzüntü, alınan önlemlerle engellenemediğinde yani kişi tecrübi olarak üzüntüyü yaşantılamak zorunda kaldığında en etkili yol onu ortadan kaldırmak için aklın rehberliğine başvurmaktır.

Üzüntüden kurtulma noktasında akla uygun olarak nasıl davranılması gerektiğini sorgulayan Râzî, sevilen kimselerin kaybının üzüntünün temel sebeplerinden olduğunu belirtir. Fakat ona göre oluş ve bozulmuş hüküm sürdüğü bu dünya âleminde sevilenlerin kaybedilmeme olasılığı yoktur. Bu doğrultuda Râzî üzüntüden kurtulmanın alternatif bir yolu olarak kaybedildiğinde derin acıya sebep olacak şeylere mesafeli durulmasını yani kaybedildiklerinde yaşantılanacak acının göz önünde bulundurularak sevilen şeylere çok fazla bağlanılmamasını telkin eder. Bu bağlamda Râzî olası bir sorunun yanıtını arar ve şunları söyler: "Bir kimse çıkıp 'kaybettiğinde üzülmekten korkan birisi, sevilen şeyleri edinmeyecek olsa peşinen üzülmüş olur' derse, ona cevap olarak denilir ki, sevilen şeyleri edinmekten sakınan kimse, peşinen üzülmüş olsa bile, onun bu üzüntüsü, kaybettiği durumdaki üzüntüye denk değildir. Mesela çocuğu olmayan birinin üzüntüsü, çocuğunu kaybedenin üzüntüsü gibi değildir. Hatta çocuğunun olmayışına üzülmeden ve aldırış etmeyen şöyle dursun, çocuğu olmadığına üzülen biri bile olsa durum değişmez. Aynı şekilde hiç sevgilisi olmayanın üzüntüsü, sevgilisini yitirenin üzüntüsü gibi değildir."³⁶ Görüldüğü üzere Râzî'ye göre sevilenin kaybindan duyulan acı, varlığının verdiği hazza baskındır.

Râzî'ye göre âlemde her şey akış halindedir; oluş ve bozulmuş yeryüzündeki hayatın asli gerçekliğidir. Öyleyse insan, dünyasal yaşamında gerçekçi olmayan beklentiler içerisine girmemeli ve yaşadığı hayatı Tanrı'dan bir lütuf olarak idrak etmelidir; bozulmuş uğramaması imkânsız olan oluş halini gözünde fazla büyütmemelidir. Bu doğrultuda düşünen ve

²⁶ Aygün Akyol, "Ebû Bekir Râzî ve Felsefî Düşünce Sistemi", *Journal of Islamic Research* 30/1 (2019), 45.

²⁷ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 172.

²⁸ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 176.

²⁹ Öztürk, "Narsistik ve Hazcı Tüketim Kalıplarıyla Gelen Huzursuzluk ve Diğer Kamılığın Yitimi Üzerine", 132.

³⁰ Râzî, *Et-Tıbbü'r-Ruhani*, 31-36.

³¹ Hayati Hökekleli, "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü", *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 414.

³² Manuel Enrique Cortés Cortés vd., "Remembering Muhammad ibn Zakariya Al-Razi: Classical Physician, Chemist and Philosopher", *Lecture Notes on Multidisciplinary Research and Application* (Canada: Malaysia Technical Scientist Association, 2018), 37-40.

³³ Vahidvazhakkad Vahidmanu, "Psychology in Islamic Ethics", *The Muslim World* 71/3-4 (1981), 226.

³⁴ Bu konuda bk. Ya'küb b. İshak el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, çev. Mustafa Çağrıncı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017).

³⁵ Hüseyin Karaman, "Ebu Bekir er-Râzî'nin Felsefesinin Kaynakları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/1 (2002), 49.

³⁶ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 146.

eyleyen kimse nefsanî olandan akli olana yönelmiş olur.³⁷ Bu bağlamda Râzî'yle aynı paydada buluşan Stoik filozof Aurelius, dünyasal yaşamın iyisiyle kötüsüyle bir bütün olarak değerlendirilmesi ve insana verilmiş bir lütuf olarak algılanması gerektiğini şu sözlerle ifade eder: "Ey dünya, seninle uyumlu olan her şey benimle de uyumludur. Senin için zamanında olan şey benim için erken veya geç değildir. Ey doğa mevsimlerinden gelen her şey meyvedir bana..."³⁸

Yukarıdaki bağlamla ilişkili olarak denilebilir ki; modern bireyin tecrübe etmek zorunda kaldığı üzüntü, acı gibi olumsuzlukları, dünyasal yaşamın mutlak mutluluk mekânı değil oluş ve bozulmuş âlemi olduğunu unutarak anlamsız bulması, haksızlık olarak telakki etmesi onun Tanrı'yla ilişkisine zarar vermiştir. Bu doğrultuda çağdaş insanın varlığını bir lütuf gibi algılamaktan ve sıkıntıları zaten yaşanması gereken gerçeklikler olarak görmekten çok uzak olduğu söylenebilir. Evrenin merkezinde kendisini gören, sürekli mutlu olması gerektiği düşüncesiyle hareket eden ve koşulların onun maddi-manevi doyumu için şekillenmek zorunda olduğu kabulüyle yola çıkan birey, Râzî'nin *ahlak kişisine* oldukça yabancı görünür.

Râzî'ye göre insan, başına gelmesi muhtemel olan sıkıntılı durumları, başa gelmezden önce hazırlık mahiyetinde zihninde canlandırmayı itiyat haline getirip çokça tekrarlarsa sıkıntıların etkisini azaltma ve iradeyi güçlendirme yolunda mesafe kat etmiş olur. Râzî'nin ahlak felsefesiyle bazı yönlerden örtüşen Stoik öğretilerde de kişiye, birtakım düşünsel egzersizler yapması telkin edilir. Bu egzersizlerde olası kötü olayları -onlara hazırlanma amacıyla önceden tasavvur etmeye- odaklanılır. "Stoiklere göre bu egzersiz aracılığıyla insan, olumsuzluklarla karşılaştığında kendisini psikolojik olarak dirençli kılabılır. Kötülüklerin zihnen tecrübe edilmesi insanı karamsarlığa sürüklemek için değil aksine kişinin içinde bulunduğu koşulların kıymetini bilmesi ve acı durumlarla karşılaştığında bu acıları daha önceden tecrübe etmişçesine sıradanlaştırması içindir."³⁹

Râzî, üzüntülerden nasıl kurtulunabileceğine ilişkin düşüncelerinin bir kısmını da şöyle temellendirir: İnsanın varoluşunu sürdürebilmesi için zorunlu olmayan birtakım şeylerin yitirilmesi uzun süreli kedere sebebiyet vermez. Çünkü kaybedilenin yerine insanı teselli edebilecek farklı şeyler konabilir. Baş edilemez gibi görünen nice olumsuz tecrübeler geçiren insanların birçoğu normal hayatına dönebilmiş ve yeniden mutlu olabilmıştır. Acıyla yüzleşen kişinin öncelikle yapması gereken; akli merkeze alarak iradeli davranması, sürekli kendine telkinlerde bulunması ve tabii ki boş kalmaması ve güzel uğraşlar içinde bulunmasıdır. Nitekim aklını doğru şekilde kullanmayı bilen insan, üzüntü karşısında edilgenleşmez aksine kendisine zarar veren üzüntülü durumdan kurtulmanın çarelerini arar. Üzüntüye sebep olan durumları ortadan kaldırmak şayet gücü dâhilindeyse söz konusu sebepleri ortadan kaldırır. Yok, eğer sebepleri kaldırmak gücünü aşıyorsa o zaman dikkatini başka tarafa çevirmeye ve düşüncelerini kontrol etmeye meyleder. Öte yandan kendi acısına odaklanan insanın, kafasını kaldırıp acı çeken sayısız türdeşini hatırlaması, onların bu tür acılara verdikleri tepkileri ve bu acılarla nasıl başa çıkabildiklerini araştırması da üzüntülerden kurtulmasına yardımcı olabilir.⁴⁰

Râzî'nin düşüncelerinden yola çıkılarak denilebilir ki; kimilerince zorlu yaşam koşullarından kaynaklandığı düşünülen kimilerince ise fitrattan radikal bir sapma olarak görülen ruhsal sıkıntıların inkâr edilemez bir manevi boyutu vardır. Ayrıca bireysel özerklik yerine görev, sorumluluk ve sosyal uyumu vurgulayan toplumsal etiğin, insanın yapıp etmelerinde dikkate alınması gereklidir. Bununla beraber bireyin nasıl davranması gerektiğine ilişkin etik karar verme sorumluluğu, mümin için sadece onu doğru yapmakla ilgili değil, aynı zamanda Tanrı'nın yeryüzündeki iradesini gerçekleştirmekle ilgilidir. Kişinin davranışını İlahi niyetle uyumlu hale getirmesi yalnızca öte dünyada kurtuluşa değil, bu dünyada da psikolojik istikrarın ve sosyal uyumun oluşumuna katkı sağlar. Nitekim Râzî'nin felsefesinde üzüntülerin kaynağı Tanrı değildir. O halde insanın kendi eylemlerinden veya seçimlerinden kaynaklanmayan tüm acılar, merhametli olan ve kulunun acı çekmesini istemeyen Tanrı'dan değil doğadan ve kaçınılmaz zorunluluktan gelir.⁴¹ Bu doğrultuda İslâm düşünce geleneğinde söz konusu acılarla başa çıkma noktasında, insana zikir, dua, tövbe, tefekkür gibi dinî tekniklerle Tanrı'ya güven beslemesi yani tevekkül etmek suretiyle aşkın ilkeler doğrultusunda hareket etmesi önerilir. Bu şekilde, bireyler, ilahi birliğe/tevhide dolayısıyla özüne geri dönmeye çağırılır. Böylelikle dünyevi hayatta içgüdülerin ayartıcı oyunlarından ve narsist duygulardan kurtulabilme imkânı bulan birey, varoluşsal sıkıntılara, yeryüzünde bulunmanın beraberinde getirdiği zorluklara göğüs gerebilir; maddi-manevi varlığını koruyabilir. Bu noktada Râzî'nin *üzüntüden kurtulma yolları* başlığı altında dile döktüğü önerilerinin bireyin ruh sağlığının korumasına yönelik dikkate alınması gereken değerli düşünceler olduğu söylenebilir.

3. Modern Bireyin Hayatında Başkalarının Varlığının ve Rehberliğinin Gerekliği Üzerine

İslâmî gelenekte ahlakî olanın değeri, topluma yararlı oluşla doğru orantılıdır. Dolayısıyla başkalarına karşı görevler ve sorumluluklar bireyin kendi çıkarlarına önseldir.⁴² Ancak sekülerleşen toplumlarda yaygın olarak görülen; bireyin başkaları için değil kendi için var olduğu, aşkın bir gücün karşısında kul olma bilincinin elimine edildiği bir yaşama şeklidir.

³⁷ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 150.

³⁸ Marcus Aurelius, *Kendime Düşünceler*, çev. Y. Emre Ceren (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 34.

³⁹ Güvenç, *Manevi Danışmanlığın Felsefi Temelleri*, 99.

⁴⁰ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 152.

⁴¹ Druart, "The Ethics of al-Razi", 69.

⁴² Mohammed Abouelleil Rashed, "Islamic Perspectives on Psychiatric Ethics", *Oxford Handbook of Psychiatric Ethics*, ed. John Sadler vd. (Oxford: Oxford University Press, 2015), 503.

Böyle bir yaşama şekli bireyin kendisine ve çevresine yabancılaşmasına neden olurken onu nitelikli birlikteliklerin kurulamadığı bir yalnızlaşmaya mahkûm eder.

Râzî'ye göre insanların başkalarıyla iletişim kurması ve birbirlerine yardımcı olması akla uygun olandır. Öyleyse iyi bir hayatın ön koşulu diğerleriyle kurulan sevgi eksenli birlikteliklerdir. Râzî gibi Epiküros da dostlarla yaşamının ve sevgi eksenli ilişkiler kurmanın insanı gerçekten mutlu kılacağını ve onun kendisini geliştirmesine aracılık edeceğini söyler.⁴³ Ona göre mutlu olmak için edinilmesi gerekenler listesinin birinci maddesi *dostluktur*. Lucretius da Epiküros'un basit ama mutlu bir yaşam için gerekli gördüğü dostluk olgusunu, "insanlar dostlarıyla birlikte bir dere kenarında, çimenlerin üstünde, koca bir ağacın gölgesi altında oturup neredeyse hiç para harcamadan hoş vakit geçirip rahatlayabilirler" diyerek olumlar.⁴⁴ Benzer şekilde Aristoteles de *Nikhomakhos'a Etik* adlı eserinde, erdeme dayalı dostluk kuran insanın, toplumun yararını gözeterek hareket etmesi gerektiğini söyleyerek dostluğu bir erdem olarak över. O, bu söylemiyle tıpkı Râzî ve Epiküros gibi diğer insanlarla sevgi eksenli birlikteliğin değerine vurgu yapar.⁴⁵

Râzî'ye göre sevgi eksenli birlikteliklerde insanlar birbirlerine fayda sağlayacak şekilde güçlerini birleştirirler; yardımlaşma ve dayanışmanın gerçekleşmesiyle güzel, huzurlu bir hayatın yaşantılanmasına aracılık edebilirler. Râzî bu konuyu şu sözlerle açıklar:

"Yardımlaşma ve dayanışmayı gerçekleştirmek üzere birçok insan bir araya geldiğinde iş ve mesai bölümü yaparlar. Böylece o topluluktan her biri en mükemmelini üretmek için gayret eder. Sonuçta her biri hem hizmet eden hem hizmeti alan hem çalışan hem de çalıştıran olarak iş görür. İşte hayat böyle güzelleşir ve herkes nimetten payını böylece tam alır. Toplumu oluşturan bireyler arasında derece ve başarı farkı büyük olsa bile, bu hiyerarşide konumuna göre ihtiyacı karşılanmayan kimse kalmaz."⁴⁶

Öte yandan Râzî, insanın kendi isteklerini sorgulamaksızın olumlaması halinde, nefsanî arzularına engel olmasının ve ahlakî bir yaşam doğrultusunda aklın yol göstericiliğiyle ilerlemesinin mümkün olamayacağını belirtir. Bu doğrultuda o, insanın hatalardan kurtulması için ilkin gerekli olanın kendilik bilgisi olduğunu söyler. Bu kendilik bilgisinin edinilmesinde dostların dışarıdan kişiye yaptığı objektif ve art niyetsiz değerlendirmelerin önemi büyüktür. Nitekim hataları ya da kötü huyları olduğunu kendi başına idrak edemeyen insanın bir dosta, bir rehber ihtiyacı vardır. Bir dostun rehberliğinden mahrum kalan, kendi davranışları üzerine de her zaman doğru düşünme tekniklerini kullanamayan insan için hatalarını tespit etmek ve onlardan kurtulma yollarını arayıp bulmak zorlaşır. Râzî, bu hususu, ilgili risalesinde şöyle aktarır:

"Hatalarından kurtulmak isteyen kimse "sürekli beraber olduğu akli başında birine güvenmeli ve ondan kendisinde bir hata görünce derhal uyarmasını rica etmelidir. Yine o kimseye bu tavrın kendisini çok sevindireceğini bildirmeli, bundan dolayı kendisine minnettar kalacağını ve bunu büyük bir şükranla karşılayacağını söylemelidir. O kimseden utanıp çekinmemesini, kendisine karşı hoşgörülü davranmamasını istemeli, bu konuda yavaş ve ihmalkâr davranacak olursa bunu kendisine karşı yapılmış bir kötülük sayacağını ve bu yüzden eleştiriyi hak edeceğini ona bildirmelidir."⁴⁷

Yukarıdaki bağlamla ilişkili olarak Râzî, kişinin hayatına bir rehber olarak müdahil edilen kimsenin gördüğü hataları söylemesinin hatayı yapan kişide üzüntüye, mahcubiyete sebep olmaması gerektiği üzerinde ısrarla durur. Hatta o, eleştirilen kimsenin kendisini samimi olarak tenkit eden denetleyicisine karşı *motive edici* davranışlar sergilemesi gerektiğini düşünür ve şöyle söyler: Denetlenen kimse "denetleyicinin utandığı için bazı hataları gizlediğini veya gördüğü çirkinliği tam dile getirmediğini ya da o hali tasvip ettiğini görürse ona bu tavrının yanlış olduğunu ve kendisini üzdüğünü hatırlatmalıdır. (...) Ayrıca kendisinde gördüğü çirkin halleri denetleyicinin fazla abarttığını görürse kızmamalı, hatta bundan mutluluk duyduğunu ona göstermelidir."⁴⁸ Bu bağlamda kişi, olumlu geri dönütler aldığı anda dâhi denetleyicisinden *kendi durumunu* süreç içinde defaatle değerlendirmesini talep etmekten vazgeçmemelidir. Çünkü nefsin alışkanlık haline getirdiği kötü huylar her ne kadar terk edilmiş olsa bile yeniden ortaya çıkabilir.⁴⁹ Râzî'ye göre ilişki kurduğu başkaları tarafından nasıl değerlendirildiğini öğrenmeye istekli kimse, bu istekliliği sayesinde diğerleri tarafından hangi konularda takdir edildiğini hangi konularda tenkit edildiğini idrak edebilir. Böylelikle bu kimse kendisini olmak istediği *bene* doğru şekillendirebilir.

Râzî'nin yukarıda aktarılan düşüncelerinden yola çıkılarak insanın; (i) hatalar yapan varlık olduğu, ancak akla uygun davranışlar sergileyerek söz konusu hatalardan kurtulabileceği; (ii) hatalarının neler olduğuna ilişkin bilgi edinmesi ve bu hatalardan kurtulmak için gayretle ve istekle çalışması gerektiği; (iii) kendine ilişkin objektif bilgi edinmesinde, yakınlığına inandığı bir diğer insanın/insanların değerlendirmelerini dikkate almasının ve hatta onların rehberliğini talep etmesinin önemli olduğu; (iii) hatalarını duymaya istekli olmasının, alınganlık yapmamasının ve denetleyicisini, kendi kusurlarını söyleme noktasında yüreklendirmesinin gerekli olduğu; (iv) iyi davranışlarını alışkanlık haline getirmiş olsa da her zaman yanlış davranışlarda bulunma olasılığının bulunduğunu unutmaması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Çünkü insan olmuş bitmiş bir varlık değil *olmakta olan varlıktır*. O nedenle bireyin davranışları gerek kendisi tarafından gerekse denetleyicisi tarafından sürekli takip edilmelidir. Görüldüğü üzere tüm bu çıkarımlar modern bireyi; narsist eğilimler göstermemesi, her zaman ve her yerde iyinin ve doğrunun bilgisine sahip olduğunu iddia etmemesi, ahlaklı bir kişi olarak

⁴³ Bu konuda bk. Pierre Hadot, *İlkçağ Felsefesi Nedir?*, çev. Muna Cedden (Ankara: Dost Kitabevi, 2017).

⁴⁴ Alain de Botton, *Felsefenin Tesellisi*, çev. Banu Telliöğlü (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2022), 87.

⁴⁵ Aristoteles, *Nikhomakhos'a Etik*, çev. Zeki Özcan (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014), 460.

⁴⁶ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 170.

⁴⁷ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 106.

⁴⁸ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 106.

⁴⁹ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 106.

doğru olan neyse onu gerçekleştirilmeyi hedeflemesi, bir başkasına güven beslemeyi öğrenmesi ve eleştirilmenin insanın gelişimine katkı sağlayacağını asla unutmaması gerektiği konusunda uyarıcı bir işleve sahiptir.

Anlatılageldiği üzere Râzî gibi değerli İslâm filozoflarının eserlerinde aktarılan, insanın daha iyi ve sağlıklı bir yaşama nasıl ulaşabileceğinin yollarını gösteren bilgi ve tecrübeler, bireyin yaşam doyumunu arttıran, varoluşsal sıkıntılarla, yaşamsal zorluklarla başa çıkmada onlara yardımcı olan; kısacası pratik sonuçları besleyen dini-felsefi kaynaklar kategorisinde değerlendirilebilir. Bu kaynaklar modern bireyi çağın bunalımlarından kurtarabilecek evrensel bir sistemin oluşumuna zemin hazırlayabilir.⁵⁰

4. Bireydeki Ölüm Kaygısının / Korkusunun Nasıl Yenilebileceği Üzerine

Modern insanın ölüm karşısındaki duruşu kaçınılmaz olana rıza gösterme şeklinde değil aksine onu öteleme, varlığını görmezden gelme şeklinde tecrübe edilir. Burada ölümün mutlak gerçekliğini yok sayma Râzî'nin ölümü sürekli düşünmemeye yönelik telkinleriyle aynı içeriği taşımaz. Nitekim modern birey için ölüm, sıradan, hayatın içinde bir gerçeklik olarak içselleştirilmez. Ölüm, her an her yerden gelebilecek kadar olumsal bir gerçekliğe sahip olsa da kaygı verici bir olgu olarak insanı korkutan bir yıkım halidir.

Özü itibarıyla ilahi olandan esin almış ve âlemin yaratılış amacı olarak var edilmiş insan, sonluluğunun bilincinde olan ve ölüme doğru yürüyen varlıktır. Ölümü bir yok oluş olarak değil aksine sonsuz olan gerçek hayatın başlangıç noktası olarak gören⁵¹ Râzî'ye göre Tanrı, saf ilim, saf adalet ve saf merhamettir. O, bizim yaratıcımız ve efendimizdir. En sevilen kullar, efendilerinin izinden giden kimseler oldukları için, Tanrı'ya en yakın olan kullar, bilgili, adaletli, merhametli ve şefkatli olurlar. Râzî gibi İslâm filozoflarının, felsefenin insanlar için olabildiğince Tanrı'ya benzeme etkinliği olduğunu söylerken kastettikleri bu olsa gerektir.⁵² Râzî'nin filozofça yaşamaya ilişkin görüşleri ancak Tanrı'ya referansla ele alındığında doğru anlaşılabilir. Nitekim onun düşünce sisteminde insanın yetkinleşmesi, Tanrı'ya benzeme çabasıyla koşutluk ilişkisi içerisinde.⁵³ O nedenle Tanrı'nın sıfatlarını referans alarak yapılan karakter ıslahı, hevânın sebep olduğu hastalıkları iyileştiren manevi bir ilaç olarak görülebilir.⁵⁴ Bu doğrultuda felsefe, tutkuları dizginlemenin, karakteri aklın rehberliğiyle şekillendirmenin, ölüme hazırlanmanın ve mutlu bir hayata ulaşmanın yollarını gösteren hikmet arayışıdır; bilgelik yoludur.⁵⁵

İslâm inancında ölümün mutlak sonluluk olarak görülmeşi beden-ruh ayırımına dayanır. Bir töz olarak ruh teorisinin özü, insanda ruh denen ve beden bir parçası olmayan ayrıca rastlantısal olarak meydana gelmemiş olan bir varlığın bulunmasıdır. Ruh, varlığı için herhangi bir bedensel güce ihtiyaç duymaz. O, duyu organlarıyla algılanmayan tek bir cevherdir; bedenin ölümüyle birlikte yok olmaz, sonlu değildir. Geleneksel psikolojik teorisinin özünü oluşturan bu düşünce, ruhla ilgili sadece İslâm'ın değil, diğer vahiy dinlerinin de zemininde yatar.⁵⁶ Bu doğrultuda Râzî, ruhun, bedensel ölümün ardından var olmayı sürdüreceğini dillendirerek aslında ölümün mutlak bir yok oluş olduğuna ilişkin negatif söylemlerin de karşısında durur.

Öte yandan ölüme ilişkin olumsuz tasavvurların etkisiyle ortaya çıkan ölüm korkusunun aklın değil nefsin eğilimi olduğunu düşünen Râzî'ye göre, insan öldükten sonra başka bir varoluş düzleminde yeniden var olmayacağına inandırılma bile ölümden korkması için bir neden yoktur. Ölümün sahip olunan bedensel bütünlüğün yitirilmesi olduğunu idrak eden kimse için hem dünyasal hazların eksikliğinden duyulacak olan ıstırap hem de fiziksel acı ihtimali ortadan kalkar çünkü bunların her ikisi de bedenen var olan canlı organizmalar için geçerlidir.⁵⁷ O halde ölümün yaşamaktan daha kötü olduğu düşüncesi akli temellere dayanmaz. Nitekim Râzî hem ruhun ölümsüzlüğüne inananların hem de ruhun bedenle birlikte yok olacağını düşünenlerin ölümden korkmamaları gerektiğini felsefi açıdan temellendirirken Sokrates'in ve Platon'un görüşlerinden ilham almıştır.⁵⁸ Nitekim Sokrates, ölüme ilişkin kötü duyguların sanıdan ibaret olduğu yönünde Adimantus'la girdiği diyalogda "Sence bir insan öte dünyanın gerçekliğine ve dehşetine inanıyorsa ölüme karşı korkusuz olabilir mi?" diye sorar. Akabindeyse şairlere "Hades'teki hayatı kötümelerinden övmelerini istemeliyiz"⁵⁹ diye seslenerek ölüme ilişkin tüm düşüncelere eşlik eden kaygının, korkunun ve karamsarlığın bertaraf edilebileceğini esinler.

Râzî'ye göre öte dünya inancına sahip olan insanın ölüm kaygısını/korkusunu yenebilmesinin ilk koşulu öldükten sonra şimdi olduğundan daha iyi bir hayata kavuşacağına inanmasıdır. Kişi ölümden sonra farklı bir varoluş düzleminde kendisini bekleyen güzel bir akıbet olduğunu düşünürse söz konusu korku anlamsızlaşır. Eğer insan yeryüzündeki hayatını iyi ve güzel eylemlerle geçirmişse, erdeme dayalı bir hayat yaşamışsa inandığı din zaten ona kurtuluşu, huzurlu ve nimetler içinde yeni bir hayatı vademiştir. Ancak kişi belli bir dine ilişkin tam bir bağlanma gerçekleştiriyorsa, şüphe içindeyse ya da bilgi eksikliğine sahipse o kimse doğru ve iyi eylemlerde bulunduğu anda kendisine huzur vadeden bu dini

⁵⁰ Üsâme Balıkcı, "İslâmî Psikolojinin İmkânı, Gerekliliği ve Nasıllığı", *Eskiye* / 44 (2021), 428.

⁵¹ Akyüz, *Ebubekir Zekeriyâ er-Râzî'nin Felsefi Görüşleri*, 220.

⁵² Druart, "The Ethics of al-Razi", 70.

⁵³ Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*, 161.

⁵⁴ Druart, "The Ethics of al-Razi", 49.

⁵⁵ Druart, "The Ethics of al-Razi", 51.

⁵⁶ Vahidmanu, "Psychology in Islamic Ethics", 219.

⁵⁷ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 190.

⁵⁸ Karaman, "Ebu Bekir er-Râzî'nin Felsefesinin Kaynakları", 42.

⁵⁹ Platon, *Devlet*, çev. Neval Akbıyık - Serdar Taşçı (İstanbul: Metrapol Yayınları, 1989), 89.

öğrenmeye, kalben tasdik etmeye çabalamalıdır. Yok, eğer buna da güç yetiremiyorsa Tanrı'nın çok affedici olduğunu düşünmeli ve kendini teskin etmelidir.⁶⁰

Gerçekleşmesi kaçınılmaz olanın üzüntüye neden olmaması gerektiğini belirten Râzî, insanın sürekli ölümü düşünüp kederlenmesinin de akla uygun olmadığını söyler. Nitekim insan için en yararlı olanı telkin eden akıl, ölümü hatırd tutmamayı salık verir. Burada *ölüm düşüncesinden uzaklaşma* telkini, gerçekleri görmezden gelmek şeklinde indirgeyici bir yaklaşımla değerlendirilmemelidir. Râzî'ye göre ölüm düşüncesi eğer insana herhangi bir yarar sağlamıyor aksine sürekli olarak ona üzüntü veriyorsa kişinin beden ve ruhen daha sağlıklı olabilmesi için ölümü zihninden çıkarması, yapılması gereken en doğru şeydir. Bu bağlamda belki de ölümle ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda hayvanlar gıpta edilecek varlıklardır. Onlar yaratılışları gereği ölüme ilişkin kaygı beslemezler. Nafile bir şekilde ölüm korkusuna odaklanmak, vakti geldiğine çekilecek acıyı vaktinden önce defalarca çekmeye neden olur. Ölüm üzerine biteviye düşünen kimse ölümden uzak olduğu zamanlarda ölüm kaygısı duyarak gerilimi arttırır ve varoluşunun tadını çıkarmaktan mahrum kalır. O halde "akıllı kimse, üzüntüye sebep olan bir şey varsa ve onu bertaraf etmek mümkünse, üzülme yerine o sebebi gidermeyi düşünür. Şayet giderilmesi imkânsız bir şeyse, o zaman ondan uzaklaşarak başka şeyle teselli olur; onu ortadan kaldırmaya ve unutmaya çalışır"⁶¹ Râzî gibi diğer bir İslâm filozofu Kindî de ölüme ilişkin olumsuz düşünceleri, akla uygun olmadığı için eleştirir. Ona göre kötü olan ölümün kendisi değil ölüme ilişkin duyulan korkudur. İnsan tabiatı gereği ölümlüdür. O halde ölüm sadece tabiatımızın bir tamamlayıcısıdır.⁶²

Râzî'nin ölüme ilişkin düşünceleri ekseninde modern yaşama şekillerine bakıldığında genel olarak bireyin ölümü anlamlandırma ve içselleştirme noktasında rasyonel bir tutum sergilemediği görülür. Günümüzde özenle kaçınılması gereken bir yok oluş hali olarak değerlendirilen ölüm olgusunda ruhun ölümsüz olduğu düşüncesine değil beden yok olup gidecek oluşuna odaklanıldığı söylenebilir. Bundan dolayı dünyasal var oluşun ne kadar uzun olursa o kadar iyi olduğu düşüncesinin ve *anı yaşama mottosu* ekseninde hazı olabildiğince –tabiri caizse yangından mal kaçırıcısına- yaşamın birey için en kazançlı yol olduğu kanaatinin yaygın olarak kabul gördüğü iddia edilebilir. Hâl böyle olunca ölümün kutsala referansla anlamlandırılmadığı bir var oluş düzleminde, bedeni yaşlanmaya karşı korumak için yapılan estetik operasyonların artmasından, ruhsal ve fiziksel sağaltım için sürekli ilaç üretilmesinden, genç ve güzel görünmek için kozmetik ürünlerin tüketilmesinden herhangi bir rahatsızlık duymayan modern bireyin, en ufak bir sarsıntıda yıkılıvereceğini çoğun idrak edemediği yapay, zorlama bir mutluluk peşinde, özüne yabancılaşmış bir varlık haline dönüştüğü çıkarımında bulunmak abes olmasa gerektir. Bu minvalde denilebilir ki: Yüzeysel mutluluk vaatleriyle belirli şekilde düşünmeye, belirli tüketim kalıplarına uymaya yönlendirilen modern birey, yaşamın anlamını ve ruhsal doygunluğu yanlış yerde aramaktadır. Burada görmezden gelinen nokta; tıpkı Râzî'nin dile döktüğü gibi insanın oluş ve bozuluş âleminde bulunduğu yani her canlının ölümü tadacağı ve dolayısıyla ölmenin de yaşlanmanın da dünyasal var oluşun yasasına uygun olduğu gerçeğidir. Bu bağlamda Râzî'nin bir bütün olarak ölüme yaklaşımının, ruhun ölümsüzlüğüne ve güzel bir akıbetle karşılaşmak için iyi ve güzel şeyler yapmaya odaklanılması gerektiğine ilişkin düşüncelerinin modern bireye rehberlik edecek maneviyat eksenli felsefi düşünceler olarak anlaşılması söylenebilir.

Öte yandan Râzî'nin ölümü akılda tutmama önerisiyle, modern bireyin ölümü hem fiziksel hem de düşünsel boyutuyla ötekileştirmesi arasında kısmen paralellik kurulabileceği düşünülse de aslında modern yaşam şekillerindeki ölümün mutlak varlığına ve gelmekte oluşuna ilişkin körlüğün ve sonrasını düşünmeksizin tamamıyla yaşama odaklanma tutumunun, Râzî'nin felsefesinde rasyonel yollarla temellendirilmeye çalışılan ölüm düşüncesiyle örtüşmediği ortadadır. Çünkü Râzî, yukarıda da belirtildiği üzere insanın erdemli yaşayarak ölüme hazırlanması gerektiğini dillendirirken aslında ölümü ötekileştirmeyen, onunla yüzleşmeyi ve rasyonel yollarla onu içselleştirmeyi salık veren bir söylemin içerisinde konuşlanır.

5. Râzî'nin Haz ve Elem Üzerine Düşüncelerinin Modern Bireye Ne Söylediği Üzerine

Râzî, evrensel ruhun dramını simgesel yollarla bir kıssada anlatır. Ruh, bu evrende var olmayı arzulamıştır. Fakat bu arzu onu bir boyutuyla evrenin tutsağı haline getirmiştir. Ancak, özündeki ilahi cevher dolayısı ile Tanrı, ruhu uyuşukluğundan kurtarsın ve gerçek yurdunun burası olmadığını ona göstereceğini diye akli göndermiştir. İşte felsefenin ruhlara özgürlük kazandırma işlevi burada devreye girmektedir. Çünkü ruh, ancak akıl aracılığı ile evrenin gerçek mahiyetini anlayabilecek ve tutkuların prangalarından kurtulabilecektir.⁶³ Râzî'ye göre insan, akli kıyas yetisi sayesinde yani analogi yoluyla imkân dâhilinde olan davranış tarzlarının olası sonuçlarını öngörebilir. Akıl, hevâdan farklı olarak şimdi burada elde edilebilecek yakın hazların peşine düşmez. Ön görülme adına, bugüne odaklanmayıp yapılacak eylemlerin gelecekteki olumlu ya da olumsuz olası sonuçlarını dikkate alır. Bu doğrultuda insanı uzun vadede kendisine yarar sağlayacak doğru seçimler yapmaya yönlendirir.⁶⁴

⁶⁰ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 194.

⁶¹ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 192.

⁶² Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 95.

⁶³ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 1/257.

⁶⁴ Karaman, "Ebu Bekir er-Râzî: İlahînin Gölgesinde Bir Filozof", 128-129.

Râzî'nin haz-elem düşüncesinde hazlar dünyevî ve uhrevî hazlar olarak iki kategoriye ayrılır. Dünyevî hazlar, nefsin arzularına göre şekillenirken uhrevî hazlar aklın yönergelerine göre tercihlerde bulunmayla yakından ilişkilidir.⁶⁵ Nitekim aklın işlevlerinde bozukluk yaşanması yani aklın görevlerini tam olarak yerine getirememesi nefsanî arzulardan kaynaklanır. Bu noktada insan eğitim yoluyla ve çeşitli egzersizlerle aklın işlevlerini tam olarak yerine getirmesini sağlayabilir. Râzî'ye göre irade gücüyle insan, kendi doğasından gelen söz konusu arzuları bastırabilir, onlarla savaşılabılır ve aşamalı olarak kendisini nefsin buyruklarına boyun eğmemeye alıştıracaktır.⁶⁶ Bu bağlamda Râzî, insanlar arasında birçok farklılık bulunduğu, her insanın kendine has bir kişiliği olduğu, koşullarının da birbirinden farklı olduğu gerçeğini gözden kaçırmaz ve nefisle girilen mücadelenin kimisi için zor kimisi içinse kolay olabileceğinin altını çizer.⁶⁷

Öte yandan nefsi istekleri bastırmayı, onlarla mücadele halinde olmayı erdemliliğin en yüksek boyutuyla ilişkilendiren Râzî, haz ve elem teorisini aşkın bir güce ve öte dünya inancına referansla temellendirir. Ona göre dünyasal varoluştaki haz ve elem duyguları yaşamın sona ermesiyle son bulur. Hâlbuki ölümden sonraki varoluştaki haz duygusu sürekli ve sonsuz olarak tecrübe edilir. Bundan dolayı öte dünyada elemden bağımsız olarak tecrübe edilecek hazzı bu dünyadaki sonlu ve sınırlı haz duygusuna tercih etmek akla uygun olmalıdır. O halde öte dünyada Tanrı'nın hoşnutluğunu ve gerçek mutluluğu elde etmek isteyen insan için bedeni hazların tutkusuyula dünyevi nimetlerin peşinden gitmek ve bu yolda çeşit çeşit acılar çekmek akıl sahibi insana yakışmaz.⁶⁸

Râzî'ye göre insan hazlar noktasında doyumsuzdur. İnsan, sahip olmadıklarını arzulamaktan, onları elde etmeye çalışmaktan ve elindekini kaybetmeye ilişkin korku duymaktan kendisini alamaz. Râzî'den yüzyıllar sonra Schopenhauer da insanın doyumsuzluğuna işaret ederek şöyle söyler: "Her tatmin edilmiş arzu bir yenisini doğurur. Bu dünyada olanak kapsamındaki hiçbir doyum onun şiddetli arzusunun dindirmeye, taleplerinin önüne nihai bir hedef koymaya ve yüreğinin dipsiz kuyusunu doldurmaya yetmez."⁶⁹ Varoluşçu filozof Kierkegaard da insanın doyumsuzluğundan dolayı elindekiyle yetinemediğini ve bu yetineme durumundan kaynaklanan sıkılmışlık duygusunu "insan taşrada yaşamaktan sıkılır şehre taşınır; vatanından sıkılır yurtdışına çıkar; porselen tabakta yemekten usanır gümüşte yer; gümüşten usanır altına döner"⁷⁰ diyerek ifade eder.

Râzî'ye göre haz, normalden uzaklaşmayla yani tabii halden çıkmayla ortaya çıkar. Zira yemek ve içmekten alınan haz, hissedilen açlıkla doğru orantılıdır. Râzî, hazzın ancak kendisinden önceki elem hali yaşandıktan sonra tecrübe edilebileceğini söyler. Dolayısıyla Râzî hazzın mahiyetini açıklarken hazzı elemden uzak bir duygu olarak içeriklendirenlerin yanıldığını belirtir.⁷¹ O, insanın doymak bilmez bir şekilde hazzın peşinden gitmesini, elem olmaksızın hazzın meydana gelemeceği gerçeğini bilmemesinden ve hazzı elde edene kadar geçirilmesi muhakkak olan zorlu aşamaları dikkate almamasından kaynaklandığını belirtir.⁷²

Öte yandan Râzî, insandaki haz duygusunun ne kadarının sınırlandırılması gerektiğine ilişkin birtakım rasyonel ölçütler getirir. Râzî'ye göre hazzın fazlalığı ya da eksikliği her bir insan tekinin ona duyduğu ihtiyaçla belirlenir. Örneğin; yemek yeme konusunda insanın kendisine zararı dokunmayacak düzeyde ve hastalığa yol açmayacak şekilde yemesi uygundur. Benzer şekilde insan bedenini koruyacak şekilde basit giyinmeli; kendisini soğuktan ve sıcaktan koruyacak bir evde oturmalıdır. Yalnız bu noktada da gelir gider dengesini göz önünde bulunduran Râzî, çok fazla geliri olan kimsenin adil olmak ve ihtiraslı bir şekilde mal elde etme çabasına girmemek koşuluyla konforlu bir hayat yaşamasında bir sakınca olmadığını dillendirir.⁷³

Görüldüğü üzere Râzî, insanın giyinme, barınma, yeme-içme gibi temel ihtiyaçları noktasında dahi itidalli davranmasını telkin eder. Burada bir filozof olarak Râzî varsıllar için kısmen söz konusu olabilecek olan konforlu yaşamı dahi tutkuyla mal edinme koşuluyla sınırlandırır. Râzî'nin yaşadığı dönemin konfor anlayışıyla içinde bulunduğumuz çağın konfor anlayışı tabii ki kıyas kabul etmeyecek derecede farklıdır. *Kendisini satılabilir bir meta haline dönüştüren ve tüketirken tükenen* bugünün insanı artık neredeyse önlenemez şekilde konfora bağımlılık geliştirmiştir.⁷⁴ Bu bağlamda Râzî'nin yukarıda açıklanan felsefi düşünceleri konforlu yaşama tutkuyla bağlanan modern birey için yol gösterici işleve sahiptir.

Râzî'ye göre insan nefsi, hazların peşinden gitmeye meyillidir. Tıpkı *göz travmasına yakalanan çocuğun sürekli gözünü ovuşturmayı, yaş hurma yemeyi ve güneş altında oynamayı istemesi gibi* insan, kendisine sonradan acı verecek olsa da kısa vadede elde edeceği hazdan vaz geçmeyi göze alamaz. Hâlbuki akıllı insanın yapması gereken, doğasından gelen arzuları ve nefsinin isteklerini bastıramadığında ortaya çıkabilecek olası sonuçları göz önünde bulundurarak doğru davranışa yönelmektir.⁷⁵ Nefsin isteklerine aklın yönergesiyle başkaldıran kimse ilkin acı hissetse de sonrasında huzur duyar.

⁶⁵ Karaman, "Ebu Bekir er-Râzî: İlhadin Gölgesinde Bir Filozof", 130.

⁶⁶ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 86.

⁶⁷ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 88.

⁶⁸ Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî, "Filozofça Yaşama", çev. Mahmut Kaya, *Felsefe Risaleleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 202.

⁶⁹ Arthur Schopenhauer, *Hayatın Anlamı*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 9.

⁷⁰ Søren Kierkegaard, *Kahkaha Benden Yana*, çev. Nedim Çatlı (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 60.

⁷¹ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 110.

⁷² Karaman, "Ebu Bekir er-Râzî: İlhadin Gölgesinde Bir Filozof", 131.

⁷³ Râzî, "Filozofça Yaşama", 210.

⁷⁴ Zygmunt Bauman - David Lyon, *Akışkan Gözetim*, çev. Elçin Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 40-41.

⁷⁵ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 90.

Öte yandan Râzî, insan tarafından tutkuların kontrol altına alınmasına yönelik sergilenen davranışlarda itidalli olunması yani çilecilik ve aşırı mûsamaha arasında dengenin kurulması gerektiği üzerinde ısrarla durur. Filozofça yaşamayı anlattığı eserinde o, nefsanî hazlardan kaçınmanın gerekliliğinden bahsederken akla uygun olmayan yani çileci bir yaklaşımla uygulanmaya çalışılan öz denetim eğitime de eleştirel yaklaşır.⁷⁶ Tabii ki bu noktada Râzî'ye göre, insanın içinde bulunduğu koşullar, doğal eğilimler, eğitim vb. birbirinden farklılık gösterdiğinden, hazlardan kaçınma noktasında genel geçer ölçütler belirlemek oldukça zordur. Çeşitli koşullar, çeşitli zevklerden kaçınmayı az ya da çok acı verici kılabilir.

Râzî'ye göre haz zamanla alışkanlık haline dönüşür. Bu aşamaya gelindiğinde onlardan ne eskisi kadar zevk almak ne de onlardan vazgeçebilmek mümkün olur. Bu hâl özellikle kadına, müziğe ve şaraba düşkün olanlarda gözlemlenir. Alışkanlık haline gelen hazzın peşine düşme eylemi artık bir zorunluluk haline gelerek insanı, maddi ve manevi sorumluluklarını ihmal etmeye yöneltir. Râzî'ye göre böyleleri tıpkı tuzaktaki yemle aldatılan hayvan gibidirler. Nitekim hayvan tuzağa düştüğünde ne yemden yararlanır ne de tuzaktan kurtulabilir.⁷⁷ Bu bağlamda Râzî, hazlarla mücadelede doğru davranışı aşamalı olarak alışkanlık haline getirmenin insana yarar sağlayacağını belirtir ve alışkanlık yoluyla ulakların yollara; askerlerin savaşa dirençli hale gelebildiklerini ifade ederek hazlarla baş etme noktasında *tedricilik yönteminin* önemli bir yeri olduğunu altını çizer. Ona göre önce basit isteklerle daha sonraysa aşamalı olarak nefsin daha karmaşık ve yoğun istekleriyle baş etmeye çabalayan insan süreç içinde şehvi nefsin düşünen nefsin isteklerine boyun eğmeye başladığına tanık olur.⁷⁸ Bu bağlamda Râzî'nin düşünceleri, modern bireyin içine düştüğü haz eksikliğini yaşamadan kurtulabilmesi noktasında pratik değere sahiptir. Ancak burada asıl sorun bireyin kendisini ruhsal çöküşe sürükleyen nefsanî arzularından nasıl kurtulacağından önce bu arzuların kendisine zarar verdiğini kabul etmesiyle ve bunlardan kurtulmak için emek harcamaya gönüllü olmasıyla ilişkilidir. Nitekim varoluşunun bir amaca hizmet ettiğini düşünmeyen ve ahlaki/manevi değerlerin gerekliliğine ilişkin herhangi bir farkındalığa sahip olmayan modern bireyde bu gönüllüğün oluşması kolay değildir.

Sonuç

İslâm düşünce geleneğinde insanın hem fiziksel hem de ruhsal sorunlarının onun ahlakî yaşantısıyla doğrudan bağlantılı olduğu kabul edilir. Bu bağlamda bir İslâm filozofu olarak, Tanrı'nın merkezî konumunda tutulduğu bir düşünce geleneğinin temsilciliğini yapan Râzî'nin hastalığa ve sağlığa ilişkin düşünceleri birçok açıdan modern profan düşünme biçimleriyle örtüşmez. Nitekim sekülerleşen Batı toplumlarında dinî olana, maneviyatsız psikoloji paradigması içinde yabancılaşmıştır. Bu durum, dinî fikirlerin ve uygulamaların bilimsel bilgiler karşısında etkisini yitirmesi anlamına gelir.⁷⁹ İşte tam da burada Râzî'nin insanın psikolojik iyi oluşu için gerekli gördüğü yöntemler *ruhun İslâmî bir perspektiften felsefi olarak incelenmesi* olarak değerlendirilebilir. Nitekim tüm dünya dinleri tarafından anlaşıldığı şekliyle ruh sağlığı, varoluşsal ve metafizik problemlerle yakından bağlantılıdır. Aynı zamanda bireyin içinde yetiştiği kültür ve onun temel değerlerini şekillendiren dini/manevi gelenek, insan olmanın ne anlama geldiğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Modern Batı psikolojisinin, kutsaldan kopmuş, yerleşik epistemolojik önyargıları nedeniyle burada yetersiz kaldığı söylenebilir.⁸⁰ Bu noktada Ebu Bekir Râzî'nin, gerek üzüntülerle nasıl başa çıkılabileceğine gerekse insanın akli olmayan boyutunu temsil eden nefsanî arzularını nasıl kontrol altına alabileceğine ilişkin düşüncelerinde zamansal ve mekânsal sınırlamaları aşarak tüm insanlara rehberlik edebilecek bir ahlak felsefesi geliştirmiş olduğu iddia edilebilir. Ahlakın nasıl iyileştirilebileceğini tartışırken aslında bedenini doyurduğu ölçüde ruhen aç kalan çağın insanına da seslenen Râzî, modern birey için hatalardan nasıl kurtulunabileceğine, hazlar karşısında nasıl bir tutum geliştirilmesi gerektiğine, narsistik eğilimlerin, doyumsuzluğun zararlarına, ölümlü başa çıkma noktasında akla uygun düşünme şekillerinin neler olduğuna, insanın başkalarına rahmet gözüyle bakmasının yararlarına ilişkin yol gösterici ve ufuk açıcı bir söylemi dillendirmiştir. Bu bağlamda Râzî'nin ahlakın iyileştirilmesine ilişkin düşüncelerinden yola çıkılarak; (i) tüketim çılgınlığının manevi bir hastalık olarak kabul edilmesi gerektiği ve bu hastalığa nefsin doyumsuzluğuyla mücadele edilerek çare bulunabileceği; (ii) insanın ancak türdeşlerine sevgi besleyerek, onlara güven duyarak yalnızlaşmaktan, yabancılaşmaktan, bireyselcilikten ve narsistik eğilimlerden kurtulabileceği; (iii) anlamsızlık ve değersizlik duygusunun, diğerlerinin mutluluğuna katkı sağlamak koşuluyla alt edilebileceği; (iv) oluş ve bozuluşun dünyasal yaşamın doğasından kaynaklandığı ve mutlak mutluluğun bir yanılsamadan ibaret olduğu; (v) bütün teknolojik ilerlemelere rağmen bireyin kendisini çaresiz hissedeceği durumlarla karşılaşmasının olağan olduğu ve söz konusu durumlarda olup bitene rıza göstermesinin akla uygun olduğu; (vi) ölüm kaygısından kurtulmak için dünyada erdem eksikliğini bir hayat sürerek ölüme hazırlanmak gerektiği; (vii) ölümden sonra farklı bir varoluş düzleminde ruhun varlığını sürdüreceği ve bundan dolayı ölümlü bir yok oluş olarak algılanmasının doğru olmadığı; (viii) tutkuları rasyonel yollarla kontrol altına alamamanın bireyi manevi açıdan tatminsizliğe, yaşamdan tat alamamaya ve dolayısıyla psikolojik hastalıklara doğru sürükleyeceği, yönünde değerlendirmeler yapılabilir. Bu minvalde Râzî'nin ahlakî görüşleri modern bireyi kendi özüne dönmeye davet eden kadim bir çağrı olarak değerlendirilebilir ve sonuç olarak onun eserlerinin insanı, içine düştüğü çıkmazdan kurtarabilecek değerli felsefi kaynaklar olarak hep gündemde tutulması gerektiği söylenebilir.

⁷⁶ Râzî, "Filozofça Yaşama", 214.

⁷⁷ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 92.

⁷⁸ Râzî, "Ahlakın İyileştirilmesi", 104.

⁷⁹ G.Hussein Rassool - Mugheera M. Luqman, "Islamic Psychology", *Foundations of Islamic Psychology* (Newyork: Routledge, 2023), 6.

⁸⁰ Samuel Bendeck Sotillos, "Towards an Islamic Psychology and Psychotherapy", *Spiritual Psychology and Counseling* 7/3 (2022), 415.

Kaynakça

- Akyol, Aygün. "Ebû Bekir Râzî ve Felsefî Düşünce Sistemi". *Journal of Islamic Research* 30/1 (2019), 42-57.
- Akyüz, Turgut. *Ebubekir Zekeriyya er-Râzî'nin Felsefî Görüşleri*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.
- Aristoteles. *Nikhomakhos'a Etik*. çev. Zeki Özcan. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Aurelius, Marcus. *Kendime Düşünceler*. çev. Y. Emre Ceren. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Balıkçı, Üsame. "İslamî Psikolojinin İmkânı, Gerekliliği ve Nasıllığı". *Eskiyeni Dergisi* / 44 (2021), 409-431. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.957836>
- Bauman, Zygmunt - Lyon, David. *Akışkan Gözetim*. çev. Elçin Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Bircan, Hasan Hüseyin. "Ahlak: Mutluluk ve Erdem". *İslam Felsefesi -Tarih ve Problemler-*. ed. M. Cüneyt Kara. 655-684. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Botton, Alain De. *Felsefenin Tesellisi*. çev. Banu Tellioglu. İstanbul: Sel Yayıncılık, 24. Basım, 2022.
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Basım, 2010.
- Cortés Cortés, Manuel Enrique vd. "Remembering Muhammad ibn Zakariya Al-Razi: Classical Physician, Chemist and Philosopher". *Lecture Notes on Multidisciplinary Research and Application*. 37-40. Canada: Malaysia Technical Scientist Association, 2018.
- Çağrı, Mustafa. "Hevâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Druart, Therese Anne. "The Ethics of al-Razi". *Medieval Philosophy and Theology* / 6 (1997), 47-71.
- Guénon, René. *Modern Dünyanın Bunalımı*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Günel, Tuğba. *Kelam'da Nefs Fenomenolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Güvenç, Emel. *Manevi Danışmanlığın Felsefî Temelleri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Hadot, Pierre. *İlkçağ Felsefesi Nedir?* çev. Muna Cedden. Ankara: Dost Kitabevi, 2. Basım, 2017.
- Hökelekli, Hayati. "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü". *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 409-421.
- Karaman, Hüseyin. "Bir Biyografi Denemesi: Ebu Bekir er-Razi". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Aralık 2004), 101-128.
- Karaman, Hüseyin. "Ebu Bekir er-Râzî: İlhadin Gölgesinde Bir Filozof". *İslam Felsefesi -Tarih ve Problemler-*. ed. M. Cüneyt Kaya. 119-143. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Karaman, Hüseyin. "Ebu Bekir er-Râzî'nin Felsefesinin Kaynakları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/1 (2002), 33-50.
- Karaman, Hüseyin. "Ebu Bekir er-Râzî'nin Mülhidliği Bir Gerçeklik mi, Yoksa Tarihsel Bir Yanılgı mı?" *Ekev Akademi Dergisi* 6/11 (2002), 107-123.
- Kaya, Mahmut. "Ünlü Hekim-Filozof Ebû Bekir Er-Râzî ve Hekimlik Ahlakı ile İlgili Bir Risalesi". *Felsefe Arkivi* / 26 (Temmuz 2013), 227-246.
- Kierkegaard, Søren. *Kahkaha Benden Yana*. çev. Nedim Çatlı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Kindî, Ya'küb b. İshak. *Üzüntüden Kurtulma Yolları*. çev. Mustafa Çağrı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Kutluer, İlhan. *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Mirza, Gözde Aynur. *Yeni Dinselleşme Eğilimleri ve Maneviyat Arayışları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2018.
- Öztürk, Ümit. "Narsistik ve Hazcı Tüketim Kalıplarıyla Gelen Huzursuzluk ve Diğerkâmlığın Yitimi Üzerine". *European Journal of Educational & Social Sciences* 5/2 (2020), 124-135.
- Platon. *Devlet*. çev. Neval Akbiyık - Serdar Taşçı. İstanbul: Metropolis Yayınları, 1989.
- Rashed, Mohammed Abouelleil. "Islamic Perspectives on Psychiatric Ethics". *Oxford Handbook of Psychiatric Ethics*. ed. John Sadler vd. 495-519. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Rassool, G.Hussein - Mugheera M. Luqman. "Islamic Psychology". *Foundations of Islamic Psychology*. 229-234. Newyork: Routledge, 2023.
- Râzî, Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya. "Ahlakın İyileştirilmesi". çev. Mahmut Kaya. *Felsefe Risaleleri*. ed. Ferruh Özpilavcı. 82-196. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Râzî, Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya. *Felsefe Risaleleri*. çev. Mahmut Kaya. ed. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Râzî, Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya. "Filozofça Yaşama". çev. Mahmut Kaya. *Felsefe Risaleleri*. ed. Ferruh Özpilavcı. 196-216. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Râzî, Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya. *et-Tıbbu'r-Ruhani*. çev. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2008.
- Saruhan, Müfit Selim. "İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi". *Eskiyeni Dergisi* / 28 (Mayıs 2014), 53-66.
- Schopenhauer, Arthur. *Hayatın Anlamı*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Sotillos, Samuel Bendeck. "Towards an Islamic Psychology and Psychotherapy". *Spiritual Psychology and Counseling* 7/3 (2022), 409-416.
- Türer, Celal. "Ahlâk Bunalımının Nedenleri". *Çağımızın Ahlâk Bunalımı ve Çözüm Arayışları*. ed. Hüseyin Sarıoğlu. 15-32. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Vahidmanu, Vahidvazhakkad. "Psychology in Islamic Ethics". *The Muslim World* 71 /3-4 (1981), 213-227.